

พระเมรุมาศในราชประเพณีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระมหากษัตริย์ไทย A Royal Crematorium for Royal Cremation

บทความพิเศษ

ศุภณัฐ เนตรทัศน์*
Supanut Nettat

พระเมรุมาศ หรือพระเมรุ เป็นราชประเพณีคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เป็นศาสนาเก่าแก่ที่สุดในโลกถือกำเนิดในดินแดนชมพูทวีปเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพสถิตบนเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นยอดเขาสูงสุดบนสวรรค์และเป็นศูนย์กลางจักรวาลและเขาพระสุเมรุยังเป็นที่พักของพระวิษณุและเหล่าเทวดาหลายองค์ อันล้อมรอบด้วยเขาสัตบริภัณฑ์และวิมานท้าวจตุโลกบาล

เมื่อพระนารายณ์จุติลงมายังมนุษย์โลกเป็น สมมติเทพหรือ “เทวราชา” หมายถึง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทพอวตารลงมาเพื่อปกครองมวลมนุษย์ เปรียบเสมือนเทพเจ้ามีอำนาจสูงสุด เมื่อสวรรคตจึงตั้งพระบรมศพบนพระเมรุมาศ หรือพระเมรุ เพื่อเป็นการส่งพระวิญญาณกลับสู่เขาพระสุเมรุดั้งเดิม โดยคำว่า “สวรรคต” มาจาก “สวรรค” หมายถึง ชั้นวิมานซึ่งเป็นที่อยู่ของเทวดา และคำว่า “คต” หมายถึง ไป จึงหมายความว่า พระมหากษัตริย์ทรงกลับไปเป็นเทวดาอย่างเก่า หรือคำว่า “เสด็จสู่สวรรคาลัย” หมายถึง ไปประทับอยู่บนวิมานชั้นฟ้า

จากคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิอันเกี่ยวกับเขาพระสุเมรุ ที่เป็นราชประเพณียึดถือปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระมหากษัตริย์หรือพระบรมราชินีสวรรคต หรือพระบรมวงศานุวงศ์สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศลและถวายพระเพลิงพระบรมศพเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศสูงสุด

* กองประวัติศาสตร์และพิพิธภัณฑ์ทหาร กองบัญชาการสถาบันวิชาการป้องกันประเทศ
Military History and Museum Division, National Defence Studies Institute Headquarters
E-mail: nm_2537@hotmail.com

ความหมายของเมรุ พระเมรุ และพระเมรุมาศ

คำว่า พระเมรุ พระเมรุมาศ และเมรุ มีความหมายที่ในหน้าที่ต่าง ๆ กัน

คำว่า พระเมรุ และพระเมรุมาศ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานมีบรรยายไว้ว่า ชื่อภูเขากลางจักรวาลมียอดที่ตั้งแห่งเมืองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งมีพระอินทร์อยู่ที่เขาศพซึ่งมีหลังคาเป็นยอด มีรั้วล้อมรอบ ราชาศัพทที่ใช้ว่า พระเมรุ “เมรุมาศ” เมรุทอง ราชาศัพทที่ใช้ว่า พระเมรุมาศ สมัยโบราณนิยมสร้างเป็น “ยอดปราสาท” มีพรหมพระเมรุมาศเสมือนโรงพระราชพิธีพระบรมศพทั้งมวลคือ เป็นสถานที่พระสงฆ์สวดพระอภิธรรม สดับปกรณ์ เลี้ยงพระ และเป็นที่พักของพระมหากษัตริย์ ราชวงศ์ ข้าราชการบริพารที่มางานพระบรมศพ

คำว่า เมรุ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน คือ ที่เผาศพ หรือสถานที่สำหรับปลงศพ เดิมผูกหุ่นทำเป็นภูเขาเลียนแบบเขาพระสุเมรุซึ่งตั้งที่เขาคิชฌกูฏนั้น ของหลวงทำเป็นเรือนโถง เครื่องยอดหรือมณฑปครอบที่เผา เรียกว่า พระเมรุ ต่อมาเรียกที่เผาศพทั่วไปทั้งมียอดและไม่มียอดว่า เมรุ

พระเมรุมาศใช้ในพระราชพิธีพระบรมศพสำหรับที่ใช้คำราชาศัพท์ว่า “สวรรคต” เช่น พระมหากษัตริย์, พระอัครมเหสี พระบรมราชินี พระราชชนนี พระบรมราชเจ้า (อุปราชวังหน้า) พระบรมโอรสาธิราช เป็นต้น พระมหากษัตริย์ หรือผู้สืบทอดราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลต่อไป ในกรณีที่พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนสวรรคต ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศล และถวายพระเพลิงพระบรมศพแต่พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศที่สวรรคต การสร้างพระเมรุมาศจะถูกเตรียมการทันทีเนื่องจากต้องการใช้ระยะเวลาการสร้างรังสรรค์จำลองเขาพระสุเมรุ อันเป็นศูนย์กลางจักรวาลอันงดงามตระการตาการตั้งพระเมรุมาศ ณ พุ่มพระเมรุหรือห้อง “สนามหลวง”

คติความเชื่อเรื่องไตรภูมิกับพระเมรุมาศและพระเมรุ เป็นแนวคิดศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มาสู่พระพุทธศาสนา กล่าวถึงการเป็นศูนย์กลางของระบบจักรวาลที่ฝังรากลึกด้วยแนวคิด คติความเชื่อ และมีอิทธิพลอยู่มากในดินแดนอุษาคเนย์ตั้งแต่พันปีก่อน ในสมัยโบราณ วัฒนธรรมความเชื่อในเรื่องนี้มีอิทธิพลต่อทางการเมืองการปกครองและชนชั้นนำถึงสามัญชนที่รวมไปถึงประเพณีวัฒนธรรมตามธรรมเนียมต่าง ๆ

การก่อสร้างพระเมรุมาศเพื่อใช้ในการพิธีถวายพระเพลิงนี้ มีบันทึกในพระราชพงศาวดารตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง ล่วงเข้ามาสู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ จนปัจจุบันยึดถือราชประเพณีในการก่อสร้างในลักษณะเบ็ดเสร็จ ตั้งแต่เริ่มต้นมีการประกอบพระราชพิธีทุกขั้นตอนในพระเมรุมาศทั้งหมด โดยมีพระเมรุขนาดเล็กซึ่งใช้เป็นที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ ประดิษฐานอยู่ในพระเมรุมาศขนาดใหญ่ นั้นอีกชั้นหนึ่ง การก่อสร้างพระเมรุมาศพระเมรุ นั้นไม่ใช่จะเป็นเรื่องง่ายใช้เวลาเป็นปี พระเมรุมาศจะมีลักษณะเป็นพระเมรุกลางเมือง คือ การก่อสร้างอาคารสถานที่และปริณทลเพื่อการปลงพระบรมศพ พระศพ เป็นการจำลองที่พิถีพิถันบนเขาพระสุเมรุ จึงเป็นการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมอันงดงามในวัฒนธรรมไทย ที่มีขั้นตอนสำคัญตามโบราณราชประเพณีให้สมกับเกียรติยศตามฐานานูศักดิ์ของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ สืบทอดการสร้างตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อ ๔๐๐ ปี ที่ล่วงผ่าน ซึ่งจะมีการสร้างอย่างใหญ่โตอลังการ แวดล้อมด้วยอาคารประกอบ รวมถึงสัตว์หิมพานต์ จากคติความเชื่อเรื่องไตรภูมิ

สุจิตต์ วงษ์เทศ เจ้าของผลงาน “พระเมรุ แรกมียุคกรุงศรีอยุธยา” ระบุว่า พระเมรุถูกสร้างขึ้นเลียนแบบนครวัด “วิษณุโลก” โลกของพระวิษณุที่จำลองเขาพระสุเมรุ โดยก่อสร้างขึ้นในพื้นที่ว่างทางใต้พระวิหารมงคลพิตรแล้วมีพระราชพิธีบริเวณ “สนามหลวงจักรวรรดิ” หรือ

สนามหลวงในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งอยู่ระหว่างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทกับวัดธรรมิกราชและหนองโสน (บึงพระรามเป็นหนองน้ำที่เก่าแก่ของเกาะเมืองพระนครศรีอยุธยา)

พระเมรุมาศ ครั้งแรกในประวัติศาสตร์

พระราชพงศาวดาร กล่าวว่า พระเมรุมาศพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงสร้างถวายมีความสูงถึง ๑๐๒ เมตร นับว่าสูงมาก เพราะสูงเกือบสองเท่าของพระปรางค์วัดอรุณและสูงเกือบเท่ากับองค์พระปฐมเจดีย์ พระเมรุพระเจ้าปราสาททองดังกล่าวนี้สันนิษฐานว่าเป็นเมรุใหญ่สร้างคร่อมพระเมรุนั่นเอง

อ. ศรีศักร วัลลิโภดม เคยเขียนบอกไว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๗ ว่า พระเจ้าปราสาททองทำพิธีลบศักราช โดยรื้อฟื้นความเชื่อเกี่ยวกับเขาพระสุเมรุที่นครวัด ในที่สุดก็พัฒนาเป็นพระเมรุมาศ จะคิดมาดังนี้

“พระราชพิธีลบศักราชของพระเจ้าปราสาททอง ก็คือการรื้อฟื้นเอาแนวความคิดในเรื่องจักรวาลที่เป็นทั้งพุทธและพราหมณ์มาผสมกัน แก่นที่สำคัญก็คือการตั้งเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาล มีการอันเชิญเทพเจ้าใหญ่น้อยมาชุมนุม รวมทั้งนำเอาพระพุทธรูปสำคัญของรัฐและพระสงฆ์มาร่วมด้วย ประธานในพระราชพิธีก็คือพระจักรพรรดิราชา ซึ่งในที่นี้ก็คือสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระราชพิธีจะจบลงด้วยการโปรยทานและกระทำสัตตสดกมหาทาน อันเป็นพระราชประเพณีสำคัญของการเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีมาแต่อดีต

การรื้อฟื้นประเพณีเรื่องราวเกี่ยวกับเขาพระสุเมรุ ดังปรากฏในพระราชพิธีลบศักราชนั้นได้เป็นแบบฉบับของพระราชพิธีอื่น ๆ ตลอดจนการสร้างสรรค์ศิลปะสถาปัตยกรรมทางศาสนาและราชสำนักในสมัยต่อ ๆ มา ซึ่งล้วนแต่เป็นการเสริมฐานะในการเป็นจักรพรรดิราชาของพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น”

ถวายพระเพลิงบนกองฟอน

พระเมรุมาศในพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพตามหลักฐานพระราชพงศาวดารมีการสร้างพระเมรุมาศครั้งแรก สมัยพระเจ้าปราสาททอง แต่ก่อนหน้านั้นที่ยังไม่สร้างพระเมรุมาศ มีหลักฐานหลายอย่างบอกระบุตรงกันว่า ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินอยู่ยาบงกองฟอนหรือเชิงตะกอน ที่ประดับตกแต่งเป็นพิเศษ เช่น จักหยวกกลวดลายต่าง ๆ ทุม่อโคจรสร้างที่เป็นไม้ ศิลปกรรมและความยิ่งใหญ่จะไม่เทียบเท่าพระเมรุมาศ และอาจถวายพระเพลิงด้วยวิธีอื่นได้อีก เช่น ในเรือนากลางแม่น้ำ ฯลฯ เพราะพบบันทึกในเอกสารชาวยุโรป

(จากหนังสือกรุงศรีอยุธยาของเราของ อ.ศรีศักร วัลลิโภดม พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๗)

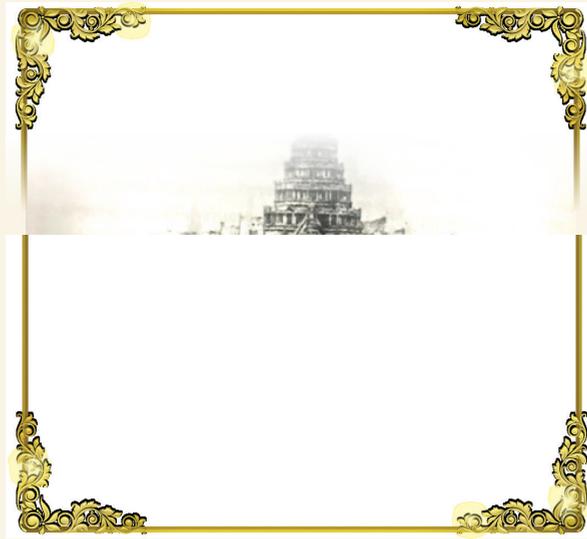
พระเมรุมาศและพระเมรุสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนับแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุผลคือสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระเมรุมาศและพระเมรุดำเนินแบบอย่างกรุงศรีอยุธยา จะยึดหลักการสร้างแบบพระเมรุมาศตามตำราโบราณราชประเพณีครั้งกรุงเก่าทุกประการ คือทำเป็นพระเมรุอย่างใหญ่ มีตัวพระเมรุ ๒ ชั้น ต่างไปอยู่ภายในพระเมรุชั้นนอกที่ทำเป็นพระเมรุยอดปรางค์

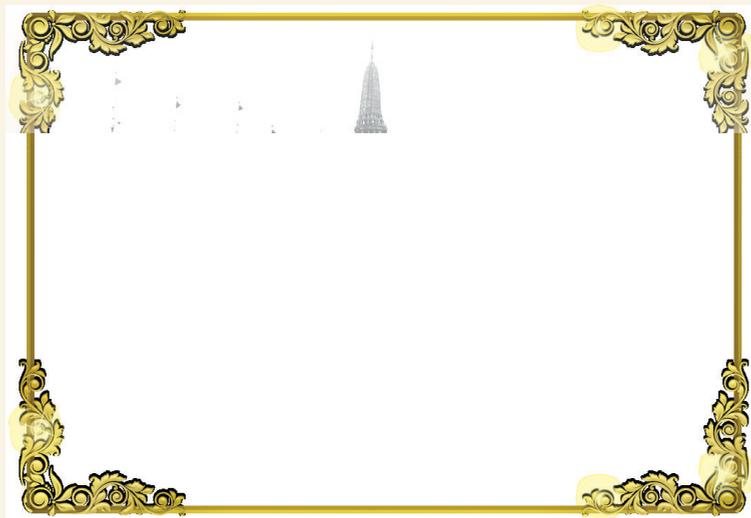
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนปลาย นับแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงปัจจุบัน เหตุผลคือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริว่างานพระเมรุมาศตามแบบโบราณราชประเพณีอย่างกรุงศรีอยุธยานั้น เป็นการสิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดินและเป็นที่เดือดร้อนแก่ประชาราษฎร์ทั่วไปและหัวเมืองต่าง ๆ จึงได้รับสั่งไว้ว่าให้ทำโดยประหยัด การสร้างพระเมรุมาศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนปลายนี้เป็นงานออกพระเมรุในรูปแบบซ้ำ ๆ

กล่าวที่สำคัญ คือ พระเมรุมาศพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเมรุมาศแบบโบราณราชประเพณีชั้นสูงสุดที่สร้างตามแบบโบราณราชประเพณี ซึ่งพระเมรุใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมียอดเรือนเพียง ๕ ยอด ต่างจากแบบเดิมที่มี

เรือนยอด ๘ ยอด จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าสัญลักษณ์ที่สมบูรณ์อันเป็นแบบแผนในฐานะความเป็นเอกแห่งศูนย์กลางจักรวาลที่ถ่ายทอดออกมาเป็นพระเมรุยอดปราสาท ๘ ยอด ตามแบบกรุงศรีอยุธยาได้ยุติลง ซึ่งสร้างในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕

พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระเมรุมาศทรงยอดปราสาทตามโบราณราชประเพณีกรุงศรีอยุธยาชั้นสูงสุดท้ายและจัดงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ วันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๒

พระเมรุทองอยู่ภายในพระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเมรุมาศตามแบบโบราณราชประเพณีกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์ องค์สุดท้ายซึ่งกระบวนแห่มีรูปสัตว์หิมพานต์ตั้งบุษบกไตรสังเค็ด แห่เป็นคู่ ๆ รวม ๔๐ คู่

พระเมรุมาศในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

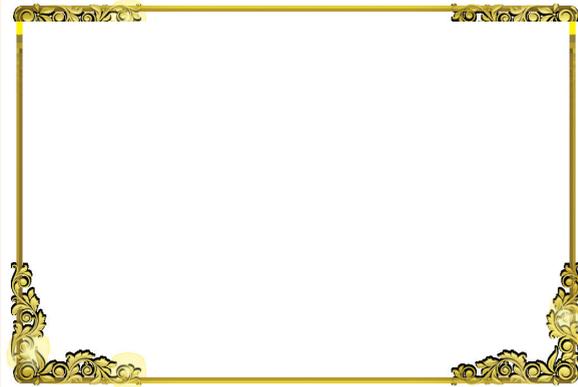
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ เป็นวันที่ปวงชนชาวไทยต่างโศกเศร้าและถวายความอาลัย พระบรมศพแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช และได้มีการประชุมคณะกรรมการฝ่ายจัดสร้างพระเมรุมาศและสิ่งปลูกสร้างเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๙ โดยมี พลเอก ณะศักดิ์ ปฐมาประกกร เป็นประธาน โดยมีการเปิดเผยร่างแบบพระเมรุมาศ พร้อมด้วยพระโกศจันทน์ที่ประชุมรับทราบความคืบหน้าในการจัดสร้างพระเมรุมาศและสิ่งปลูกสร้างประกอบพระเมรุมาศจะมีการส่งมอบพื้นที่ให้กรมศิลปากรจัดสร้างพระเมรุมาศในวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๐ โดยการจัดสร้างในทุก ๆ ด้าน คาดว่าแล้วเสร็จภายในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๖๐ และจะมีการจัดแสดงนิทรรศการที่เกี่ยวข้องเป็นเวลา ๒ เดือน ก่อนมีการริ้วถอน

ลักษณะการจัดกระบวนแห่พระบรมศพพระมหาพิชัยราชรถ พิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ การจัดมหรสพสมโภช กลางแจ้งและพระเมรุมาศของงานศพทศกัณฐ์ จิตรกรรมฝาผนังเรื่องรามเกียรติ์ พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่อ้างอิงขนบธรรมเนียมราชประเพณีกรุงศรีอยุธยา

พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และริ้วขบวนพระราชอิสริยยศอัญเชิญพระบรมอัฐิเข้าสู่พระบรมมหาราชวังเพื่อบำเพ็ญพระราชกุศล สำหรับการพระเมรุมาศทรงมีพระราชดำริให้ประหยัดงบประมาณในการประกอบพระราชพิธี ดังจะเห็นได้จากขนาดและรูปแบบของพระเมรุมาศ ซึ่งมีความแตกต่างจากพระเมรุมาศในครั้งรัชกาลก่อน คือ ลดขนาดของพระเมรุมาศให้มีขนาดที่ย่อมลง เปลี่ยนจากทรงพระปราสาทเป็นทรงมณฑป ซึ่งเป็นการนำเฉพาะส่วนพระเมรุทองส่วนที่ใช้ถวายพระเพลิงมาขยายแบบเป็นพระเมรุมาศ นับเป็นแบบแผนใหม่ในการสร้างพระเมรุมาศที่ยังคงดำเนินสืบมา

พลเอก ณะศักดิ์ ปฐมาประกกร รองนายกรัฐมนตรี
เป็นประธานการก่อสร้างพระเมรุมาศและทำพิธีปักหมุด
การก่อสร้างพระเมรุมาศ

การออกแบบภูมิทัศน์จะจำลองพระราชกรณียกิจ และโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ มีการสร้างสระน้ำ บริเวณ ๕ มุม และได้จำลองกังหันน้ำชัยพัฒนา เครื่องต้นน้ำ ซึ่งเป็นโครงการในพระราชดำริในการออกแบบงานศิลปกรรม ประกอบพระเมรุมาศ ประกอบด้วย อาคาร ฉัตร เทวดา สัตว์หิมพานต์ ประติมากรรมประกอบพระเมรุมาศ งานเขียน ฉากบังเพลิงและจิตรกรรมฝาผนัง อีกทั้งภูมิทัศน์โดยรอบ เกี่ยวกับเรื่องราวตามโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ที่สำคัญที่เกี่ยวกับ หย้าแฝก ข้าว การชูดบ่อแก้มลิง กังหันน้ำชัยพัฒนา ฝายน้ำล้น ต้นยางนา ต้นมะม่วงมหาชนก ดอกหน้าวัวสีชมพู นาข้าว และจะมีขอบคั่นนาซึ่งเป็นการออกแบบเชิงสัญลักษณ์ให้เห็นเป็นเลขเก้าไทยสีดินทอง เป็นเชิงสัญลักษณ์สื่อว่าพระเมรุมาศที่สร้างขึ้น ถวายให้กับ ในหลวงพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ แห่งบรมราชจักรีวงศ์ไว้รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงทำเพื่อปวงชนชาวไทยตลอดไปนิรันดร์

ผู้ออกแบบพระเมรุมาศ ประกอบด้วย นายสัตวัน ส้มซ้าย
ผู้อำนวยการสำนักสถาปัตยกรรม กรมศิลปากร
นายก่อเกียรติ ทองผุด นายช่างศิลปกรรมชำนาญการ
นายธีรชาติ วีรยุทธานนท์ สถาปนิกชำนาญการ

งานออกแบบพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงเป็นวัฒนธรรม ในรูปสถาปัตยกรรมชั้นสูง ที่สืบเนื่องมาแต่โบราณกาล แสดงออกถึงความเป็นชาติที่มีศิลปะอันสูงส่ง ทั้งยังเป็นสิ่งที่ปลูกฝังอยู่ในวัฒนธรรมไทยอย่างเคร่งครัดสืบมา

บรรณานุกรม

- สมภาพ ภิรมย์, ศาสตราจารย์, นาวาเอก. (๒๕๒๘). ราชบัณฑิต. *พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.
- โรม บุนนาค. (๒๕๕๑). *พระเมรุมาศ พระโกศ พระราชรถ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สยามบันเทิง.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (๒๕๕๓). กรุงเทพฯอยุธยาของเรา ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ณรงค์ภรณ์ รอดทรัพย์, ภูศิษฐ์ แสงวงกิจ และนิพนธ์พงศ์ พุมมา. “คติไตรภูมิกับการสร้างพระเมรุและพระเมรุมาศ. The Concept of traiBhum Related to Building a Crematorium and the Royal Funeral Pyre”. (๒๕๕๗). *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี*. ๖(๒), ๓๓-๔๖.
- ไทยรัฐออนไลน์. (๒๕๖๐). ย้อนบันทึกพระเมรุมาศครั้งประวัติศาสตร์ยิ่งใหญ่สมเกียรติกษัตริย์ไทย. สืบค้นเมื่อ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐.
- มติชนออนไลน์. (๒๕๖๐). เปิดใจ... ๒ ภูมิสถาปนิก ‘พระเมรุมาศ’ ผู้ถ่ายทอดภูมิทัศน์ ‘โครงการในพระราชดำริ’ ในหลวง ร.๙. สืบค้นเมื่อ ๒๗ เมษายน ๒๕๖๐.